ULUSLARARASI SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ
THE JOURNAL OF INTERNATIONAL SOCIAL RESEARCH

www.sosyalarastirmalar.com ISSN: 1307-9581

Cilt: 5 Sayı: 23 Güz 2012 Volume: 5 Issue: 23 Fall 2012

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 5 Sayı: 23 Volume: 5 Issue: 23
Güz 2012 Fall 2012
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research uluslararası hakemli bir dergidir. Dergimiz; *EBSCO, MLA, DOAJ, Proquest CSA (Linguistics and Language Behavior Abstracts, Sociological Abstracts), Scientific Commons, BC ELN, Ulrichsweb, Index Islamicus, SSRN, ICAAP, Index Copernicus, J-Gate, Journal Seek, ASOS Index, Journal Database, TEI, SIOP SocIndex, Pubget and WorldCat* vb. uluslararası indeks ve veritabanlarında yer almaktadır.

Editör / Editor

Yrd. Doç. Dr. Muhammet KUZUBAŞ

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet Ali BAYHAN
Prof. Dr. Ali ÇELİK
Prof. Dr. Alim GÜR
Prof. Dr. Kemalettin ŞAHİN
Prof. Dr. M. Yavuz ERLER
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN
Prof. Dr. Şeref BOYRAZ
Doç. Dr. Bekir ŞİŞMAN
Doç. Dr. Ergin AYAN
Doç. Dr. Eyüp BACANLI
Doç. Dr. İlhan EKİNCİ
Doç. Dr. Fatih ÜNAL
Doç. Dr. Netice YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Salih DEMİRBİLEK
Yrd. Doç. Dr. Nuh DOĞAN

İngilizce Danışmanları / Foreign Language Advisors

Yrd. Doç. Dr. A. Gökhan BİÇER
Uzm. Rana Biçer

İletişim / Contact

Ordu Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Ordu - TURKIYE
Tel: 0452 234 50 10 / 1645
Faks: 0452 233 91 49

E-mail: dergi@sosyalarastirmalar.com
editor@sosyalarastirmalar.com

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Huckleberry Finn: A Culture-conflicted Reading
Pyeaam ABBASI - Hussein Salimian RIZI 7-13

A Comparative Study of William Carlos Williams' "Pastoral" and Thomas Hardy's "The Darkling Thrush"
Pyeaam ABBASI 14-20

Oro Cult: The Traditional Way of Political Administration, Judiciary System and Religious Cleansing Among the Pre-Colonial Yoruba Natives of Nigeria
Okunola Rashidi AKANJI - Ojo, Matthias Olufemi DADA 21-26

Trabzon ve Çevresinde Klâsik Türk Müziğinin Tarihsel Gelişimi
Abdullah AKAT 27-32

Yükseltinin Ekonomik Faaliyetler Üzerindeki Etkisi: Bağbaşı ve Serdarlı Örneği (Tortum-Erzurum)
Fatih ARICI - Zerrin KARAKUZULU 33-44

Kısmet-nâme'nin Döndü Karaca Neşri ve Açıklaması
Hüseyin ARSLAN - Fatih USLUER 45-80

Halk Bilimsel Bir Terim Olarak "Efsane" Üzerine Bazı Dikkatler
Ferhat ASLAN 81-90

Arap Dilinde Noktalama İşaretleri: Tarih ve Uygulama
Atik AYDIN 91-102

The Geography of Women in Ayse Kulin's Sevdalinka
Sibel BAYRAM 103-107

Ahmet Haşim'in Şiir Dünyası ve Şiirinin Kaynakları Üzerine Bazı Notlar
Firdevs CANBAZ YUMUŞAK 108-113

Gerçekten Efsaneye Hacı Bektaş-ı Velî Portreleri
Halil ÇETİN 114-125

Avrupa ve Doğu Akdeniz'de Tarihöncesi Kolonileşmeler ve Kültürel Değişme
İzzet ÇIVGIN 126-148

Buhârâ'nın İslâmlaşmasında Kuteybe bin Müslim'in Rolü
Mehmet DALKILIÇ 149-156

The Neglish Language as a Vehicle of Discourse for Development in Nigeria
Adeyemi DARAMOLA 157-168

James Joyce's Usage of Diction in Representation of Irish Society in *Dubliners*: The Analysis of "The Sisters" and "The Dead" in Historical Context
Esmaeel Najar DARONKOLAEE 169-174

Des erreurs linguistiques et des effets de contexte: Analyse de différents types d'erreurs commises par les étudiants turcs
Nurcan DELEN KARAAĞAÇ 175-184

Kıbrıs'ta Kölelik (1800-1878)
Güven DİNÇ - Cemil ÇELİK 185-196

Türkiye Ekonomisi İçin Önemi Giderek Artan Bir Maden: Pomza (Sünger Taşı)
Necmettin ELMASTAŞ 197-206

Yeni Türk Edebiyatının Öncüsü Şinasi: Bourdieu'cü Bir Okuma
Ayşegül ERGİŞİ 207-214

Ravzî Divanından Yerlilik
Mehmet Halil ERZEN 215-234

Servet-i Fünûn Romanlarında Moda Olgusunun Kadın Kıyafetine Etkisi
Nergiz GAHRAMANLI 235-247

Mardin İlinden Verilen Göçün Akım Yönündeki Değişimi
Veysi GÜNAL 248-275

Bir İletişim Edimi Olarak Dinleme ve Dinleme Temalı Atasözleri ile Deyimler Üzerine Bir İçerik Analizi
Emet GÜREL - Merba TAT 276-297

Anayasanın Yazım ve Noktalama Özellikleri
Hayrullah KAHYA 298-316

Râgıb'ın Müfredât'ında Furûk Malzemeleri: Sunuş Şekilleri ve Tespit Metotları
Ömer KARA 317-340

Din Psikolojisi Açısından Kişilik ve Karakter Analizi
Bedri KATİPOĞLU 341-348

Abdürreşid İbrahim'in İzinde: Alem-i İslâm'ın Hâli ve İttihad-ı İslâm'ın İmkânları Üzerine
Mehmet KAYGANA 349-355

Sezai Karakoç'un Şiirlerinde "Meryem" Sözcüğünün Kullanımı (Bağlam-İşlev)
Erdoğan KUL 356-367

Pour une présentation de l'enseignement du théâtre français contemporain: le cas de l'Université d'Istanbul
Arzu KUNT 368-372

Mekânın Fiziksel Planlanmasına Bir Örnek: Alan Yaylası (Kırıkhan/Hatay)
Emre ÖZŞAHİN 373-385

Klâsik Türk Edebiyatında Sevgilinin Ayva Tüyü/Hat
Kürşat Şamil ŞAHİN 386-408

Kıbrıs'ta Toprak Müzakereleri ve Tarafların Çözüm Kriterleri (1974-1990)
Soyalp TAMÇELİK 409-428

Self with Thousand Masks in Paul Auster's Newyork Trilogy
Bülent C. TANRITANIR 429-436

The Suffers of Black Women in Alice *Walker's* Novels *The Color Purple* and *Meridian* and Toni Morrison's *Novels Beloved* and *The Bluest Eye*
Bülent C. TANRITANIR - Yasemin AYDEMİR 437-444

Türkiye Selçukluları Dönemi Nevbet Geleneği
Timur VURAL 445-454

II. Şapur'un 359 Yılındaki Amida Kenti Kuşatmasında Roma ve Parth Ordularının Kullandıkları Silahlar
Ercüment YILDIRIM 455-475

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi
The Journal of International Social Research
Cilt: 5 Sayı: 23 Volume: 5 Issue: 23
Güz 2012 Fall 2012
www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

BUHÂRÂ'NIN İSLÂMLAŞMASINDA KUTEYBE BİN MÜSLİM'İN ROLÜ

THE ROLE OF QUTAIBA IBN MUSLIM ON ISLAMIZATION OF BUKHARA

Mehmet DALKILIÇ*

Öz

Emeviler, İslam Tarihi'nin önemli hanedanlarından birisidir. Bu hanedan, İslam'ın geniş bir alana yayılmasına öncülük etmiştir. Buna rağmen yapılan fetihler çoğu kez tartışma konusu olmuştur. Bu bağlamda, Kuteybe bin Müslim tartışmaların odağındaki kişilerden birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Onu ve yaptığı fetihleri eleştirenler, tarihsel gerçeklerden uzak yorumlar ileri sürmüşlerdir. Muhtemelen bu yorumların ideolojik yönü bulunmaktadır. İdeolojik kaygılardan uzak olarak biçimde meseleyi ele almak; bizlere tarihsel açıdan sağlıklı bilgiler verecektir. Bu nedenle, bu çalışmamızda Buhârâ'nın İslâmlaşmasını tarihsel veriler ışığında ele alacağız.

Anahtar Kelimeler: Emeviler, Kuteybe bin Müslim, Buhârâ, İslâmlaşma.

Abstract

The Umayyad Dynasty is one of the important Islamic History. This dynasty pioneered the spread of Islam in a wide area. Nevertheless, the conquest was often a matter of debate. In this context, Qutaiba ibn Muslim, the focus of the debate appears to be one of those. Critics of him and his conquests, comments suggested that far from the historical facts. Presumably, these interpretations are ideological direction. To address the issue away from ideological concerns us, and give reliable information about the historical perspective. Therefore, this study will consider in the light of historical data İslamization of Bukhara.

Keywords: Umayyads, Qutaiba ibn Muslim, Bukhara, Islamization.

GİRİŞ

Horasân bölgesinin en eski şehirlerinden biri olan Buhârâ; yüzyıllar boyu farklı kültür ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Çinliler tarafından **"Nûmi"** olarak bilinen bu şehir aynı zamanda **"Numecket"** olarak da isimlendirilmektedir. [1] Buhârâ isminin **"Buhar"** kelimesinden türemiş olduğunu ve bu kelimenin Mecûsî dilinde **"öğrenim merkezi"** manasını ifade ettiğini ileri süren görüşler de mevcuttur.[2] Siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel açıdan önem arz eden bu şehrin İslamlaşma süreci, Emeviler dönemine kadar uzanmaktadır. Müslümanlar bu şehir üzerine ilk seferi Halife Muâviye bin Ebu Süfyan döneminde

*Yrd. Doç. Dr., Muş Alparslan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

[1] Ebû Bekr Muhammed bin Cafer en-Nerşahî (tsz.). *Târîhu Buhârâ*, thk: Emîn Abdülmecîd Bedevî- Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî, Mısır, s. 8; Hamevî'ye göre Buhârâ Maveraünnehir'in en büyük şehirlerinden birisidir ve olarak **Bûmickes** olarak bilinmektedir. İmam Şihabüddîn Ebû Abdullah Yakût bin Abdullah Hamevî (1977). *Mucemu'l-Büldân*, Beyrut, I, s. 355.

[2] R. N. Frye (tsz.). *Ortaçağın Başarısı Buhârâ*, çev: Hasan Kurt, Ankara, s. 30. Şehrin ismine dair görüşler için bkz: Zekeriyya Kitapçı (1994). *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya, s.118- 119.

yapmışlardır.[3] Horasan yöneticisi olan 'Abdullah bin Ziyâd[4] bu şehri ilk defa kuşatan kişidir. 674 yılında yapılan savaş sonucu Buhârâ yöneticisi ile vergi vermek şartı ile antlaşma imzalanmıştır.[5] *"Buhârâ'nın Ubeydullah döneminde vergisini ödediği ve bu nedenle fâtihler tarafından işgal edilmediği görülmektedir. Sonraki valiler Ceyhun nehrinin karşı yakasındaki topraklara seferler yaptı; fakat onların fetihleri, Yezid bin Muâviye'nin 683'te ölmesi ile ortaya çıkan iç savaş nedeniyle sağlamlaştırılamadı. Bu nedenle Orta Asya on yıl kadar Arap hâkimiyetinden kurtuldu."*[6] Şehrin tam olarak hâkimiyet altına alınamamış olması, İslam'ın bu bölgedeki yayılışını olumsuz yönde etkilemiştir. Şehrin tam manasıyla ele geçirilmesi ve İslam'ın bu bölgede yerleşmesi Kuteybe bin Müslim'in Horasân valisi olması ile mümkün olmuştur.

I-KUTEYBE BİN MÜSLİM

Ebû Hafs Kuteybe bin Müslim bin 'Amr el-Bâhilî; Emeviler'in en meşhur komutanlarından birisidir. 49/669 yılında Basra'da Kays Aylan'a bağlı Bâhile kabilesinin bir ferdi olarak dünyaya geldi. Babası, Ebû Sâlih künyesi ile tanınan Müslim bin 'Amr idi. Halife Yezîd bin Muâviye ile arası iyi olan Müslim bu dönemde büyük bir nüfûz elde etti.[7] Ancak böyle bir yakınlaşmaya karşılık 'Abdullah bin Zübeyr[8] isyanında takınmış olduğu tavır sonu oldu. O, 'Abdullah'ın kardeşi olan Mus'ab ile birlikte Emevîler'e karşı savaşırken öldürüldü.[9]

Kuteybe babası ile aynı kaderi paylaşmadı. Kendi ile aynı kabileye mensup olan Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî[10] ile olan yakınlaşması; siyasi geleceğini etkiledi. 76/695 tarihinde Basra'da patlak veren Abdullah bin Carûd[11] isyanında Haccâc'ın yanında yer aldı. Şebîb bin Yezîd önderliğinde başlayan Hâricî isyanın bastırılmasında önemli rol oynadı. Emevî iktidarı için büyük bir tehdit oluşturan İbnü'l-Eş'as isyanın bastırılması ve Deyrülcemâcim[12] savaşında Haccâc'ın en büyük destekçisi oldu. Kuteybe'nin Haccâc'a vermiş olduğu destek karşılıksız kalmadı. Rey şehrine vali oldu.[13]

Rey valiliği Kuteybe bin Müslim için önüne geçilemez bir yükselişin başlangıcı oldu. Irak'ın genel valisi sıfatı ile büyük bir güce erişmiş olan Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî, muhtemelen Horasân'da görev yapan valisi el-Mufaddal bin el-Mühelleb'in faaliyetlerini yetersiz görmüş olacak ki; bu göreve Kuteybe bin Müslim'i getirmeyi planladı. Emevî Halifesi 'Abdülmelik bin Mervan böyle bir teklife sıcak baktı. Ancak Abdülmelik, Kuteybe'yi Horasân valisi tayin etmeden vefat etti.[14] 86/705 tarihinde halife olan Velid bin Abdülmelik'in onayı ile Mufaddal azledildi.[15] Yeni Horasân valisi Kuteybe bin Müslim oldu.[16]

---

[3] Ahmed bin Ebu Yakûb bin Cafer bin Vehb bin Vâzıh Yakûbî (2002). *el-Büldân*, Beyrût, s.123.

[4] Bu şahsın ismi 'Ubeydullah bin Ziyâd olarak bilinmektedir. Hicri 53/672- 673 yılında Halife Muâviye tarafından Horasân yöneticisi olarak tayin edilmiştir. Bkz: Ebû Amr Halîfe bin Hayyât (1995). *Târîh*, Beyrût, s.135.

[5] Nerşahî(tsz.). s.8; Hamevi(1977). I, s.355.

[6] Frye (tsz.). s. 57.

[7] Ebû Muhammed Abdullah bin Müslim bin Kuteybe Dîneverî (2003). *el-Meârif*, Beyrût, s.229.

[8] **Abdullah bin Zübeyr:** Emevi Hânedanına karşı halifeliğini ilan eden sahabedir. Taraftarları ile birlikte uzun müddet Mekke'yi savunmuş, 73/692 yılında şehit düşmüştür. Hakkında bilgi için bkz: Hakkı Dursun Yıldız (1988). "Abdullah bin Zübeyr", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, I, İstanbul, s.145-146.

[9] İsmail Yiğit (1994). "Kuteybe bin Müslim", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, X, İstanbul, s.490.

[10] **Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî:** Emevî hanedanına karşı uygulamış olduğu şiddet nedeni ile eleştirilen Irak valisidir. Kuteybe bin Müslim'in Horasân valisi olmasında etkin rol oynamıştır. ed-Dîneverî (2003). s. 222- 224. Ayrıca bkz: İrfan Aycan (1996). "Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, XXIV, İstanbul, s.427- 428.

[11] Taberî, Abdullah bin Cârûd isyanı için 76/695 tarihini vermektedir. Ebu Cafer Muhammed bin Cerîr et-Taberî (2008). *Târîh'ut-Taberî*, Beyrût, III , s.551. İsyan hakkında ayrıntılı izahatta bulunan İbnü'l-Esîr'e göre isyanın tarihi 75/694 yılıdır. Bkz: İzzüddîn Ebu'l-Hasan bin Abdülkerîm İbnü'l-Esîr (2007). *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrût, I, s.816- 818.

[12] Halife Abdülmelik bin Mervan döneminde mevcut iktidara karşı isyan bayrağını açan İbnü'l-Eş'as ile Haccâc bin Yûsuf es-Sekafi arasında meydana gelen savaşın ismidir. Bkz: Nuri Ünlü(1994). "Deyrülcemâcim", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, IX, İstanbul, s. 270.

[13] Ahmed bin Ebu Yakûb bin Cafer bin Vehb bin Vâzıh Yakûbî (2002). *Târihu'l-Yakûbî*, Beyrût, II, s.200.

[14] İbn Hayyât (1995). s. 185; Taberî (2008). III, s.667; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.869; el-Hâfız İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ ibn Kesîr (2007). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrût, IX, s.120.

[15] Yakûbî (2002). *Târihu'l-Yakûbî*, II, s.199-200.

[16] İbn Hayyât (1995). s.185; Ebû Hanîfe Ahmed bin Dâvud Dîneverî (tsz.). *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk: Ömer Farûk et-Tabbâi, Beyrût, s. 257, 298; Ebû Muhammed Ahmed ibn Asem Kûfî (1992). *Kitâbu'l-Fütûh*, thk: Süheyl Zekkâr, Beyrût,III, s. 102;

II- BUHÂRÂ'NIN FETHİ

Haccâc'ın, Horasân valisi el-Mufaddal bin el-Mühelleb'i görevden alarak yerine Kuteybe bin Müslim'i tayin etmesi, bölge açısından yeni bir döneme girildiğinin açık bir işareti idi. Kuteybe'nin görev yaptığı on yıllık periyod (86-96/705-715) Emevi idaresi altında bulunan Horasân için alışılagelmişin ötesinde bir zaman dilimi olmuştur.[17]

Horasân valisi olarak göreve başlayan Kuteybe yönetim merkezi olan Merv[18] şehrine geldi. Tohâristan'ın merkezi olan Belh şehrinde baş gösteren isyan üzerine ordusu ile bu bölgeye yöneldi. Tâlikân'a geldiği zaman Belh dihkanları isyanlarından vazgeçtiler. Kuteybe bu dihkanlarla birlikte nehri geçerek Sagâniyân'a ulaştı. Şehrin yöneticisi altın anahtarı Kuteybe'ye takdim etti. Âherûn ve Şûmân hükümdarları Sagâniyân yöneticisine kötü davrandığı için Kuteybe bu iki hükümdar üzerine sefer düzenledi. Âherûn ve Şûmân yöneticileri Kuteybe ile sulh yapmak zorunda kaldılar. Yapılan antlaşmanın ardından ordunun başına kardeşi Sâlih bin Müslim'i bırakan Kuteybe Merv'e geri döndü. Sâlih ise Kâşân ve Fergâna şehrini ele geçirdi (86/705).[19]

87/706 yılı Kuteybe'nin fetihleri açısından önemli bir zaman dilimidir. Kuteybe Merv şehrinde iken Bâzeğîs yöneticisi olan Nîzek Tarhân'a haber göndererek elinde bulunan Müslüman esirleri serbest bırakmasını talep etti. Nîzek Tarhân endişelenerek esirleri serbest bıraktı. Süleym ismindeki adamını Bâzeğîs yöneticisine göndererek hâkimiyetini tanımasını istedi. Nîzek Tarhân ilk başta çekimser gözükse de durumun ciddiyetini kavrayarak Bâzeğîs şehrine girilmemek şartıyla Kuteybe'nin isteklerini kabul etti.[20]

Nîzek Tarhân ile antlaşma yapan Kuteybe önemli bir ticaret merkezi olan Beykend'i ele geçirmek için harekete geçti. Beykend, Buhârâ'ya en yakın şehirlerden birisi idi. Kuteybe askerleri ile birlikte Beykend şehrine gelince, Soğd ve civar bölgelerden birçok kişi Beykend halkına yardım için harekete geçti. Kuteybe ve askerlerini kuşatan insanlar onun elçi göndermesine engel oldular. Yaklaşık iki ay boyunca bu durum devam etti. Nihayetinde Müslümanlar düşmanı bozguna uğrattı. Canlarını kurtarmak isteyenler kaleye sığındılar. Kale Müslümanlar tarafından kuşatıldı. İnsanlar barış istediler. Kuteybe barış teklifini kabul etti. Ancak bir müddet sonra Beykend ahalisi antlaşmayı bozdular. Bunun üzerine Kuteybe tekrar Beykend'i kuşatarak anveten ele geçirdi. O, af dilemelerine rağmen isyancıları öldürdü.[21]

Beykend'in ele geçirilmesinin ardından Kuteybe Merv şehrine döndü. [22] Kuteybe'nin yeni hedefi Buhârâ şehri idi. Ertesi yıl Kuteybe, yerine kardeşi Yesâr bin Müslim'i bırakarak Nûmişkes ve Râmisen şehirleri üzerine sefer yaptı. Bu iki şehrin ahalisi Kuteybe ile savaşmayarak barış yolunu tercih ettiler. Barışın ardından bölgeden ayrıldığı vakit Soğd ve Fergâna ahalisinden oluşan büyük bir Türk ordusuyla savaştı. Onları mağlup eden Kuteybe bin Müslim, Merv şehrine geri döndü.[23]

Buhârâ'nın fethinin gecikmesi Irak genel valisi olan Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî'nin hoşuna gitmiyordu. 89/708 yılında Horasân valisi Kuteybe bin Müslim'e gönderdiği mektupta

---

Taberi (2008). III, s. 670; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.871; İbn Kesîr (2007). IX, s.119; Abdurrahman bin Muhammed ibn Haldûn (tsz.). *Târîh*, Beyrût, s.630; V.V.Barthold(1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara, s.200.

[17] M.A. Shaban (1979). *The Abbasid Revolution*, Cambridge, pp.63. Wellhausen, Kuteybe bin Müslim'in arkasında kuvvetli bir aile desteği olmadığı için merkezi otoriteye bağlı kalmasının Irak valisi Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî'nin işine geldiğini iddia eder. Julius Wellhausen(1963). *Arap Devleti ve Sukutu*, çev: Fikret Işıltan, Ankara, s.204.

[18] **Merv:** Bir dönem Horasân'a başkentlik yapmış önemli bir şehirdir. Bugün Türkmenistân sınırları içerisinde yer almaktadır. Bkz: Osman Gazi Özgüdenli (2005). "Merv", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, XXVIII, İstanbul, s.221-223.

[19] Taberî (2008). III, s.670; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.870-871. Bu dönem olayları hakkında İbn Kesîr ayrıntılı bilgi vermez. Bkz: İbn Kesîr (2007). IX, s.120. Ayrıca bkz: Wellhausen (1963). s. 206.

[20] Taberî (2008). III, s.673; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.873.

[21] Taberî (2008). III, s.673-674; İbnü'l-Esîr (2007). I, s. 873-874; İbn Kesîr, el-Bidâye ve'n-Nihâye (2007). IX, s.129; Wellhausen (1963). s. 206; Frye (tsz.). s.58. Beykend'in ele geçirilmesi ve yaşanan hadiseler için ayrıca bkz: Kûfî (1992). III, s.107-109.

[22] Kûfî (1992). III, s.109; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.874

[23] Taberî (2008). III, s. 677; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.875; Kûfî (1992). III, s.109; Wellhausen (1963). s.206-207.

Verdân Huda[24] üzerine sefer yapmasını talep ediyordu. Irak valisinin emri üzerine harekete geçen Kuteybe Zem nehrini geçince Soğdlularla, Kiş ve Nesef ahalisi ile karşılaştı. Onlarla savaşıp, mağlup etmeyi başardı. Daha sonra Buhârâ'ya doğru ilerledi. Verdân'ın sağ tarafından geçerek, Aşağı Harkân'da konakladı. Düşman kalabalık bir orduya sahipti. İki gün iki gece süren savaşta üstünlük sağlamışsa da, Verdân Huda karşısında kesin bir netice alamadı. Bunun üzerine Merv şehrine geri dönmek zorunda kaldı. Durumu Haccâc'a bildirdi. Kendisinden Buhârâ şehrinin haritasını isteyen Irak valisinin isteğini yerine getirdi. Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî daha çok gayret göstermesini isteyen, sert ifadeler içeren bir mektubu Kuteybe'ye yolladı.[25]

Tarihsel süreç içerisinde Kuteybe'nin fetihlerini baktığımız zaman Buhârâ'nın fethinin ikinci aşamada gerçekleştiğini görmekteyiz.[26] Özellikle bu fetihte Irak valisinin Kuteybe'ye yazmış olduğu mektubun etkisi büyüktür. Buhârâ yöneticisi Verdân Huda karşısında kesin sonuç alamayan bu yüzden geri çekilen Kuteybe'den tevbe etmesini ve gösterilen yerden şehre gitmesini talep eden mezkûr mektup üzerine 90/708 yılında Kuteybe Buhârâ üzerine sefere çıktı. Buhârâ yöneticisi olan Verdân Huda, Soğd, Türkler ve civar bölgedekilerden askeri yardım talep etti. Buhârâ hükümdarının yardıma çağırdığı güçler şehre gelmeden önce Kuteybe ve askerleri muhasaraya çoktan başlamıştı. Takviye birliklerden güç alan Buhârâlılar savaşmaya başladı. Onlarla savaşmak için öne atılan Ezd kabilesine bağlı askerler bozguna uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldılar. Düşman güçleri karşısında perişan olan askerler karargâha kadar geri çekildiler. Kadınlarla atlı birlikler karşılaşıp ağlaşmalar başlayınca Ezdliler son bir gayretle karşı saldırıya geçtiler. Onları püskürtmeyi başardılar. Türklerden oluşan birlikler kaçarak tümsekçe bir yere yerleştiler. Kuteybe'nin emri üzerine onları bulundukları yerden çıkarmak için yeni bir harekât başlatıldı. Her bir düşman başı için 100 dirhemlik ödül vaadi Ezdliler başta olmak üzere askerlerin gayretini arttırdı. Müslümanlar bu şekilde kesin bir zafer elde ettiler. Böylelikle Buhârâ şehri fethedildi. Kuteybe bin Müslim Buhârâ'nın fethi haberini Haccâc'a bildirdi.[27]Kuteybe bin Müslim, kendisine askeri yardım etmeleri, vergi vermeleri ve kaleye Müslüman muhafızlar yerleştirilmesi şartıyla şehri teslim aldı.[28]

Kuteybe'nin Bâzeğîs üzerine sefer yapması ardından Beykend'in ele geçirilmesi, Nûmişkes ve Râmisen'in itaat altına alınması Buhârâ'nın fethi için bir ön hazırlık idi. Zor da olsa Buhârâ'nın ele geçirilmesi Müslümanlar açısından önemli bir zafer idi. Bu fethin kalıcı hale getirilmesi ve İslam'ın Buhârâ'ya tamamen hâkim olması için birtakım tedbirlerin alınması gerekmekteydi. Sadece iyi bir komutan değil aynı zamanda iyi bir idareci olan Kuteybe bin Müslim ancak böyle bir işi gerçekleştirebilirdi.

III-BUHÂRÂ'NIN İSLÂMLAŞMASI

Buhârâ'nın İslâmlaşması bir anda olmamıştır. Buhârâ halkının İslâm ordularına uzun müddet direniş göstermesi; İslam'ın bu şehirde kök salmasının uzun zaman alacağının işareti gibiydi. Gerçekten de Buhârâ halkı İslam'ı özümseme noktasında tutarsız davranışlar sergilemeye başladılar. Üç kez İslam dininden dönen Buhârâ halkı; Kuteybe bin Müslim'in kesin tavrı sayesinde dördüncü kez İslam'ı kabul etti.[29]

Din, insanların hür iradesine dayalı bir tercih olduğundan dolayı, zecri tedbirlerle bir dini benimsetmenin mümkün olmadığı açıktı. Zaten İslam böyle bir durumu tasvip etmemektedir.[30] Bu gerçek ortada iken Kuteybe bin Müslim'in zorlayıcı tedbirlere başvurması

---

[24]**Verdân Huda:** Buhârâ yöneticisi olan kişidir. Bkz: İbn Haldûn (tsz.). s. 631. Kûfî bu şahsın ismini "Beğa" olarak zikreder. Kûfî (1992). III, s.109. Dîneveri ismi "Sûl" olarak verir. Dîneverî (tsz.). s.298.

[25] Taberî (2008). III, s. 679; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.877. Haccâc mektubunda: *"Kiş'i ez, Nesef'i yık, Verdâne'yi geri sür!"* diyordu.

[26]H.A.R.Gibb (2005). *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev: Hasan Kurt, Ankara, s.47.

[27]Taberî (2008). III, s. 681-682; İbnü'l-Esîr (2007). I, s.880. Ayrıca bkz: İbn Kesîr (2007). IX, s.132; İbn Haldûn (tsz.). s.631..Ayrıca bkz: Frye (tsz.). s.58.

[28]Kûfî (1992). III, s.109; Shaban (1979). s. 65; Yiğit (1994). "Kuteybe bin Müslim", X, s. 491.

[29] Nerşahî (tsz.). s. 77.

[30] Din; kişinin hür iradesine dayalı bir tercih olduğu için zorlama yoktur. Bkz: Bakara Suresi II/256.

düşünülemezdi. Kuteybe, uzun vadede Buhârâ ve civar yerlerde İslam Dininin yaygınlaşması adına siyasi, ekonomik, sosyal ve dini yönleri olan bir takım tedbirler almaya karar verdi. Onun bu tedbirleri alma adına takınmış olduğu kararlı tutum, başta Buhârâ olmak üzere birçok yerde İslamlaşmayı mümkün kılmıştır. Bu bağlamda; *"Kuteybe yönetimi Buhârâ ile Maveraünnehr'in diğer şehirlerinde İslâm dininin ve Arap garnizonlarının yerleşmesine tanıklık etti."*[31] Böyle bir manzara Kuteybe'nin çok yönlü İslamlaştırma politikasını bizler için daha anlaşılır hale getirmektedir.

Kuteybe'nin İslâmlaşma adına almış olduğu dini tedbirlere bakacak olursak; Buhârâ'nın en eski devirlerden beri dini bir merkez olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.[32] Kuteybe bin Müslim şehri ele geçirdiği zaman Mecusilik başta olmak üzere birçok inanç varlığını sürdürüyordu. Pagan inancının hâkim olduğu şehirde putların satışı için kurulmuş "Mâh" çarşısı mevcut idi.[33] Putperest inanç canlılığını korurken İslam'ın neşvünema bulması düşünülemezdi. Daha önce Beykend şehri ele geçirildiği zaman putlar temizlenmişti.[34] Yılda iki kez kurulan ve putların satıldığı Mâh çarşısının Buhârâ'da yaşayan insanlara geçmişlerini hatırlatacağına şüphe yoktu. İslam fethine kadar bu çarşıda Ateşgedelere ait bir mabed vardı ve insanların burada ateşe tapıyordu.[35] Hal böyle iken insanların geçmişlerini hatırlaması ve İslam'a karşı tavır takınması muhtemel bir durum idi. Bu nedenle İslam'ın şiarı olan bir mescidin buraya inşa edilmesi gerekti. Ancak mescidin inşa edilmesi 94/712 yılında mümkün oldu.[36] Buhârâ'nın 90/708 yılında ele geçirildiği göz önüne alındığında, dört yıl gibi uzun bir zaman sonrası bu mescidin inşa edilmesi son derece ilginçtir. Böyle bir durum siyasi otoritenin tam manası ile şehre hâkim olması şeklinde yorumlanabilir. Diğer taraftan bu durum Kuteybe bin Müslim'in şiddet ile meseleyi çözmediğinin açık bir göstergesidir. Şayet o, askeri seçenek ile bu meseleyi çözmeye kalkışsaydı, mescidin yapımı bu kadar uzun zaman almazdı. Ancak böyle bir tercih palyatif bir çözümden ileri gidemezdi.

"Buhârâ'nın hem sosyal, hem de dini ve ticari merkezi durumunda olan Mâh-ı Rûz çarşısındaki Ateş Evinin yerine büyük bir camii inşa edilmesi, artık Zerdüştlüğün eski satvet ve ihtişam devrinin sona erdiğini, İslâmiyet karşısında bir türlü tutunamadığını ve devamlı olarak gerilediğini, artık yerini ister istemez İslâm Dinine bıraktığını göstermektedir. Kuteybe'nin şuurlu bir şekilde hareket etmesi, İslâm Dinini payidar kılmak için bütün gücüyle çalışması, hele hele Zerdüştlük ve Budizm'e indirdiği ağır darbeler sayesinde İslâmiyet en kısa zamanda Buhârâ ve dolayısıyla bütün Aşağı Türkistân'ın en ulu bir dini olmuştur."[37]

Kuteybe bin Müslim'in ele geçirdiği şehirlere camiiler inşa etmesi, aldığı dini tedbirlerden sadece birisidir. Diğer taraftan o, insanların kalbinin İslâm'a ısınması adına ek tedbirler almayı ihmal etmemiştir. Alınan bu ilave tedbirler teşvik edici bir muhtevaya haiz olup, şehir halkının İslâm'ı kabulünde önemli rol oynamıştır. Bu ilave tedbirlerin en dikkat çekicisi: Cuma namazına gelen kimselere maddi destek sağlanması ve Kur'an-ı Kerim'i öğrenene kadar namazlarda insanlara kendi lisanlarında ibadet etme imkânı sağlanmasıdır.[38]

Buhârâ şehrinin aristokrat insanları İslâm'a karşı direniş içerisinde idiler.[39] Muhtemelen böyle bir manzara maddi durumu iyi olmayan insanlara yönelik teşvik edici önlemlerinin alınmasını zorunlu hale getirmiştir. Bu bağlamda alınan bir karara göre Halkın Cuma günleri Mah-ı Rûz çarşısında yapılan camide toplanmaları istendi. Cuma namazına gelen

---

[31] Frye (tsz.). s. 58.

[32] Kitapçı (1994). s .124.

[33] Nerşahî (tsz.). s. 40.

[34] Bkz: el-Kûfî (1992). III, s.107-108; Wellhausen (1963). s. 208.

[35] Nerşahî (tsz.). s. 40.

[36] Nerşahî (tsz.). s. 78..

[37] Kitapçı (1994). s. 137.

[38] Nerşahî (tsz.). s. 78; Frye (tsz.). s. 58. Arapça dışında bir lisan ile ibadet ve bu konu hakkında yapılan tartışmalar için bkz: Kitapçı (1994). s.145- 149.

[39] Frye, İslâm'ı kabul edenlerin önemli bir kısmının ekonomik düzeyi düşük insanlar olduğunu az sayıda zenginin İslâm'a meylettiğini iddia eder. Bkz: Frye (tsz.). s.58.

her kişiye iki dirhem verileceği bildirildi.[40] Bu tedbir halkın İslâm'a rağbetini arttırdı. İslâm'ı kabul eden insanların sayısı o kadar çoğaldı ki, bu camii insanları almaz oldu. Daha sonra Abbasiler zamanında Horasân valisi olan el-Fadl bin Yahyâ bin Hâlid el-Bermekî [41] önderliğinde yeni bir camii inşa edildi.[42]

Kuteybe bin Müslim, İslâm'ın zorlaştırmayı değil de kolaylaştırmayı esas aldığını çok iyi biliyordu.[43] Bu nedenle namaz kılmak isteyen kimselere kendi lisanları ile ibadet etme hakkı tanındı. *"Buhâra halkı Müslüman oldukları ilk zamanlar Arapça öğrenemediklerinden namazda Kur'an'ı Farsça olarak okuyorlardı. Namazda rükû zamanı gelince arkalarında bulunan bir kişi onlara "Beknîta Nekînet"[44] secde zamanında ise "Nekûnya Nekûnî"[45] diye sesleniyordu."*[46]

Kuteybe'nin Buhârâ'yı İslâmlaştırma gayreti sadece dini tedbir ve teşvikler ile sınırlı kalmamıştır. Özellikle Müslüman Arapların şehre yerleşmesini hedefleyen "iskân politikası" İslâmlaşma sürecinin bir parçası olmuştur. Aslında bu politika yeni olmayıp geçmişten beri Emevîler tarafından uygulanmaktaydı.[47] Daha önce zikrettiğimiz gibi Buhârâ halkının üç kez dinden dönmüş, Kuteybe'nin kararlı tutumu sayesinde tekrar İslâm'a girmişti. Buhârâ halkının tekrar küfre dönmemesi için o, Buhârâ halkına ait evlerinin yarısının Araplara verilmesini ve onlarla beraber oturmalarını emretti.[48] Bu karar tıpkı daha önceki uygulamalar gibi aristokrat sınıfın hoşuna gitmedi. Aslen Buhârâ'nın yerlisi olmayan tamamı yabancı ve tüccarlardan oluşan bir topluluk vardı ki; Keskeseoğulları olarak biliniyordu. Bu topluluk evlerinin Araplarla yarı yarıya paylaşılması fikrine karşı çıktılar. Böyle bir uygulamayı protesto etmek için evlerini ve mallarını geride bırakıp şehrin dışına çıktılar. 700 kadar köşk yaparak buraya yerleştiler.[49] Böyle bir tepkiden hareketle Buhârâ halkının tamamının iskân politikasına karşı çıktığı anlaşılmamalıdır. Protestocu bu topluluğun aksine birçok Buhârâlı Kuteybe'nin planını kabul etmiştir. Müslüman Arap nüfusun Buhârâ'ya yerleştirilmesi birkaç açıdan fayda sağlamıştır. Öncelikli olarak Müslüman nüfusun artış göstermesi yeni ihtida etmiş olan halkın İslâm'ı kabul sürecini hızlandırmıştır. Diğer taraftan İslam'ı henüz kabul eden insanlar bu dinin esaslarını yeni yerleşimciler vasıtasıyla daha kolay öğrenmişlerdir. Uzun zaman zarfında insanların birbirini etkilemesi kaçınılmaz olduğu düşünülürse Müslüman nüfusun bölgeye taşınması İslâmlaşma adına olumlu sonuçları beraberinde getirmiştir. Bu bağlamda; *"İslâmlaştırma hareketine büyük ölçüde tesir eden ikinci merhale de; çok sayıdaki Müslüman Arap ailelerinin Buhârâ'ya yerleştirilmiş olmalarıdır. Her nedense bu olayı yazarlar, fazla bir tahlile lüzum görmeden mücerred bir kolonize işlemi olarak nitelendirmektedirler. Hâlbuki bu kolonizasyon işleminin çevre halkına dini ve kültürel yönlerden büyük tesirleri olacağı muhakkaktır. Mücâhid askerlerin hareketlerinin çok mahdut olduğu ve sayılarının yetersizliği nazarı itibara alınırsa yerli halkla çok yönlü münasebetleri olan yerleşik Arap ailelerinin İslâmlaştırma hareketlerinde daha da müessir olacakları hiçbir zaman hatırdan çıkarılmamalıdır."*[50]

Kuteybe bin Müslim yeni yerleşimcilerin sosyal hayatta sıkıntı çekmemeleri için evlerin yarı yarıya bölüşülmesi dışında birtakım önlemler aldı. Uygun ortamın oluşmasının ardından

---

[40] Nerşahî (tsz.). s. 78; Frye (tsz.). s.58.

[41] **Ebu'l-Abbâs el-Fadl bin Yahya bin Hâlid el-Bermekî** olarak bilinen bu şahıs Abbâsî halifesi Hârun er-Reşîd'in sütkardeşidir. Kardeşi Cafer el-Bermekî'den önce vezirlik yaptı. Kardeşinin vezir olması üzerine Horasân valisi oldu. Halife, Bermekî ailesinin nüfuzunu kırmak için onları görevden alıp, zindana attı. Yahyâ zindanda iken 193/808 tarihinde vefat etti.

[42] Nerşahî (tsz.). s. 79.

[43] Bkz: Bakara Suresi II/185.

[44] **Beknîta Nekînet:** Bu ifade namaz kılacak kişilerin rükuya gitmelerini ifade ediyordu.

[45] **Nekûnya Nekûnî:** Namazın rükünlerinden biri olan secdenin yapılacağı zaman bu ifade kullanılıyordu.

[46] Nerşahî (tsz.). s. 78.

[47] Horasân bölgesinde gerçekleştirilen iskân politikası hakkında bkz: Khalil Athamina (1986). "Arab Settlement During The Umayyad Period" *JSAI*, volume: 2, Jerussalem, pp.185-189.

[48] Nerşahî (tsz.). s. 77.

[49] Nerşahî (tsz.). s. 52.

[50] Kitapçı (1994). s. 131-132.

başta Yemen olmak üzere birçok Arap kabilesi Buhârâ'ya yerleşti.[51]Böyle bir uygulama daha önce Merv şehrinde de tatbik edilmişti.[52]

Hülasa; fethedilen Buhârâ şehrinde çok sayıda mescidin yapılmış olması, insanları dine teşvik edici önlemlerin alınarak özellikle dini vecibeleri yerine getirme hususunda kolaylıkların sağlanması İslâmlaşma politikası açısından önemli girişimlerdir. Bu manada; Müslümanların şehre yerleştirilmesi böyle bir politikanın son aşamasını teşkil etmiştir. Böylelikle bir taraftan İslâm'ın Buhârâ şehrinde kalıcı hale gelmesi sağlanmış, diğer taraftan bu şehir yeni fetihler için önemli bir merkez haline gelmiştir.

SONUÇ

Buhârâ fâtihi olarak da bilinen Kuteybe bin Müslim, özelde bu şehrin genelde ise Orta Asya coğrafyasının İslâmlaşmasının en önemli mimarlarından birisidir. Kendi zamanına kadar defalarca kuşatılan ancak bir türlü ele geçirilemeyen Buhârâ şehri, onun Horasân valiliği esnasında İslam topraklarına katılmıştır. Onun Buhârâ'yı fethetmesi kadar önemli olan diğer husus İslâmlaştırma politikasıdır. Özellikle kendisinden sonraki yöneticilerin bir kısmının Müslüman olmak isteyenlerin önüne engel çıkardıkları düşünülürse Kuteybe'nin ne kadar ileri görüşlü bir idareci olduğu kolaylıkla anlaşılabilir. Onun baskı ve zulüm ile insanları Müslüman yaptığına dair görüşlere gelince; bu iddialar tarihi gerçeklikten uzak, ideolojik kaygılardan beslenen bir düşünceden öteye gitmemektedir. Öte yandan üç kez dinden dönen Buhârâ halkını zecri tedbirlerle İslâm'a döndürmesini din hürriyeti açısından eleştiren kimseler; meselenin dini olmanın ötesinde siyasi bir mesele olduğunu gözden kaçırmaktadırlar.

Kuteybe'nin İslâmlaştırma politikasını, uzun vadeli tedbirlerle hayata geçirmiştir. Hiçbir zaman toplum psikolojisini göz ardı etmemiştir. Bu yüzden olsa gerek Mecusiler için kutsal bir mekân olarak bilinen Mâh-ı Rûz çarşısına mescidi Buhârâ'yı ele geçirdikten dört yıl sonra inşa ettirmiştir. Şayet Kuteybe dileseydi askeri yöntemlerle, zorlayarak bu işi daha önce yapabilirdi. Ancak böyle bir durum toplumsal bir reaksiyona neden olabilirdi. Bu yüzden o İslâmlaştırma politikasının hayata geçirilmesi noktasında tedricilik prensibini benimsemiştir. Böylelikle yönetim karşıtı toplumsal hareketin önüne geçilmiş oldu.

Kuteybe bin Müslim'in Buhârâ halkına ibadetlerinde Kur'an-ı Kerim'i öğrenene kadar kendi lisanları ile ibadet etme ruhsatını vermiş olması, İslâm'ın kolaylaştırma prensibi ile örtüşmektedir. Ayrıca Cuma namazlarına devam eden insanlara iki dirhem verilmesi; bir taraftan insanların İslâm'a bakış açıları üzerinde etkili olmuş öte yandan İslâm'a karşı olumsuz tavır geliştiren aristokrat zümre karşısında maddi durumu iyi olmayan kimseleri ekonomik anlamda bir nebze de olsa rahatlatmıştır.

Kuteybe bin Müslim, Müslümanların Buhârâ şehrine yerleştirilmesini İslamlaşma sürecinin tamamlayıcı bir unsuru olarak görmüştür. Çünkü şehirde insanların üç kez dinden dönmesinde aristokrat zümrenin büyük bir etkisi olmuştu. Onların toplum üzerindeki etkisini azaltmak adına, Buhârâ'da bulunan evlerin yeni yerleşimciler ile şehir sakinleri arasında paylaşılmasını, kolonizasyon projesinin temel ilkesi olarak benimsemiştir. İslâm karşıtı olan aristokrat zümre böyle bir paylaşıma razı olmayıp ev ve eşyalarını bırakarak Buhârâ dışına taşınmıştır. Neticede ihtida etmiş olan Buhârâlı Müslümanlar, şehri terk eden topluluğun etkisinden kurtuldular. Yeni yerleşimciler ile evlerini paylaşarak İslâm'ı özümsediler.

Sonuç olarak diyebiliriz ki; Kuteybe bin Müslim, İslâmlaştırma politikasının başarılı bir uygulayıcısıdır. Onun Buhârâ'yı İslamlaştırma faaliyeti lokal bir proje olarak kalmamış aksine diğer bölgelerin fethi için örnek teşkil etmiştir. Bu nedenle o, İslâm tarihinin önemli şahsiyetlerinden biri olarak anıla gelmiştir.

---

[51] Nerşahî (tsz.). s.84.

[52] Gibb (2005). s. 55; Barthold (1990). s. 201.

KAYNAKÇA

ATHAMINA, Khalil (1986). "Arab Settlement During The Umayyad Period, JSAI, volume: 2, Jerussalem.
AYCAN, İrfan (1996). "Haccâc bin Yûsuf es-Sekafî" *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, XXIV, İstanbul.
BARTHOLD, V.V.(1990). *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev: Hakkı Dursun Yıldız, Ankara.
DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe Ahmed bin Dâvud (tsz.). *el-Ahbâru't-Tıvâl*, thk: Ömer Farûk et-Tabbâi, Beyrût.
DÎNEVERÎ, Ebû Muhammed Abdullah bin Müslim bin Kuteybe (2003). *el-Meârif*, Beyrût.
FRYE, R. N.(tsz.). *Ortaçağın Başarısı Buhârâ*, çev: Hasan Kurt, Ankara.
GIBB, H.A.R. (2005). *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev: Hasan Kurt, Ankara.
HAMEVÎ, İmam Şihabüddîn Ebû Abdullah Yakût bin Abdullah (1977). *Mucemu'l-Büldân*, I-V, Beyrut.
İBN HALDÛN, Abdurrahman bin Muhammed (tsz.). *Târîh*, Beyrût.
İBN HAYYÂT, Ebû Amr Halîfe (1995). *Târîh*, Beyrût.
İBN KESÎR, el-Hâfız İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ (2007). *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I- XIV, Beyrût.
İBNÜ'L-ESÎR, İzzüddîn Ebu'l-Hasan bin Abdülkerîm (2007). *el-Kâmil fi't-Târîh*,.I- II, Beyrût.
KİTAPÇI, Zekeriyya (1994). *Orta Asya'da İslâmiyet'in Yayılışı ve Türkler*, Konya.
KÛFÎ, Ebû Muhammed Ahmed ibn Asem (1992). *Kitâbu'l-Fütûh*, thk: Süheyl Zekkâr, I- III, Beyrût.
NERŞAHÎ, Ebû Bekr Muhammed bin Cafer (tsz.). *Târîhu Buhârâ*, thk: Emîn Abdülmecîd Bedevî- Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî, Mısır.
ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi (2005). "Merv", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, XXVIII, İstanbul.
SHABAN, M.A. (1979). *The Abbasid Revolution*, Cambridge.
TABERÎ, Ebu Cafer Muhammed bin Cerîr (2008). *Târîh'ut-Taberî*, I-VI, Beyrût.
ÜNLÜ, Nuri (1994). "Deyrülcemâcim", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*,IX, İstanbul.
WELLHAUSEN, Julius (1963). *Arap Devleti ve Sukutu*, çev: Fikret Işıltan, Ankara.
YAKÛBÎ, Ahmed bin Ebu Yakûb bin Cafer bin Vehb bin Vâzıh (2002). *el-Büldân*, Beyrût.
_____ *Târihu'l-Yakûbî*, I-II, Beyrût.
YILDIZ, Hakkı Dursun (1988). "Abdullah bin Zübeyr", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, I, İstanbul.
YİĞİT, İsmail (1994). "Kuteybe bin Müslim", *İslam Ansiklopedisi (T.D.V.)*, X, İstanbul.